

DYNAMICS OF PEOPLING OF THE TERRITORY
OF UKRAINE IN LOWER, MIDDLE PALEOLITHIC AGE
AND AT THE EARLY STAGE OF UPPER PALAEOLITHIC PERIOD

The paper deals with various aspects of the problem of primary and subsequent peopling of the territory of modern Ukraine in Lower, Middle, and at the very beginning of Upper Palaeolithic Periods. First inhabitants of the terrain could penetrate to this area through land bridge between Balkans, Asia Minor and Transcaucasia. Available data suggest discontinuity model of peopling of the terrain during the Lower and Middle Palaeolithic Periods. Spatially and chronologically dispersed pattern of occupation provides no grounds for suggesting the peopling continuity till the time of OIS 7. Since OIS-6 the continuity model of land colonization seems more adequate, though many areas and/or chronological intervals show no evidence of human presence. Aflux/reflux pattern of peopling is more characteristic, though some areas, like Crimea demonstrate really continual peopling since late Riss. The turn of Middle to Upper Palaeolithic Age was characterized both by continuity and discontinuity models of peopling caused by principal population migrations and associate processes of hybridization and dying out.

В.І. Мордвінцева

**ЮВЕЛІРНА СПРАВА ЕЛЛІНІСТИЧНОГО
І РАНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ В ЗАКОРДОННІЙ
І ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Статтю присвячено критичному огляду літератури з вивчення ювелірної справи елліністичного і ранньоримського часу.

Сталий інтерес до античних ювелірних прикрас, на відміну від інших витворів мистецтва античності і просто давніх предметів, обумовлений не лише їх естетичними властивостями і науковою цінністю. Адже потрапляючи до колекцій володарів світу, ювелірні вироби як у давнину, так і нині, є символами соціального престижу. У середньовічній Європі античними гемами прикрашали християнські святині, а в епоху Відродження при дворах принців і можновладців — світських і духовних — стало модним збирати старожитності, якими часто прикрашали костюми. У 1380 р. французький король Карл V був власником 52 античних гем. Багаті колекції давніх ювелірних прикрас королів і королев Франції становлять основу Cabinet des Médailles Французької Національної бібліотеки. Велика кількість ювелірних виробів, знайдених у першій половині XVIII ст. під час розкопок Геркуланума і, частково, Помпей, потрапивши свого часу до колекції короля Неаполя, пізніше стала початком музею цього міста (Breglia 1941). У XIX ст. кожна вельможна італійська родина мала значну колекцію давніх коштовностей, що походили переважно з пограбованих етруських некрополів (Ferté 1956). Не був винятком і двір російських імператорів: створена за Указом Петра

Великого Кунсткамера стала зібранням рідкісних речей, у тому числі чудових витворів мистецтва сибірського звірино-го стилю (Завитухина 1977, с. 41—45; Завитухина 1994, с.102—114). Імператорський (нині Державний) Ермітаж дотепер пишається однією із найбільших у світі колекцій античних ювелірних прикрас.

Паралельно з формуванням добірок античних прикрас у приватних і державних музеях, уже у XIX ст. визначилися основні напрями їх наукового дослідження, спочатку з метою встановлення автентичності, а також віднесення до певного хронологічного періоду. Поява в другій половині XIX — на початку XX ст. добре документованих знахідок із розкопок, насамперед з території Російської імперії, звіти про які щороку публікували в ОАК, уперше дала змогу порушити питання щодо визначення часу і місця походження коштовностей із приватних і музейних колекцій. На Заході знахідки з Південної Росії, опубліковані в ОАК, стали відомі завдяки книзі Соломона Рейнаха «Antiquités du Bosphore Cimmerien rééditées avec un commentaire nouveau et un index général des comptes rendus» (Reinach 1892) і його ж перекладу книги Н. Кондакова та І. Толстова «Русские древности в памятниках искусства».

У результаті нагромадження матеріалу, окрім античної бронзи, розписної кераміки і скульптури,

почали публікувати колекції античних ювелірних прикрас, намагаючись їх науково осмислити. Усі ці видання здебільшого характеризуються відсутністю достовірних свідчень про знахідки опублікованих речей, а також широким датуванням.

У 1892 р. В. Френер видав колекцію старожитностей графа Михайла Тишкевича (Fröhner 1892). Великий том містить таблиці фотографій і описи до них, де, окрім іншого, зазначено обставини, за яких речі потрапили до колекції. Будь-які наукові узагальнення у праці відсутні.

Іншу важливу публікацію античних ювелірних прикрас і гем із добірки М. де Клерка було здійснено в 1911 р. хранителем Лувра Анрі де Ріддером (Ridder 1911). До колекції увійшли знахідки із південної Італії, Іраку, Сирії, Палестини, Кіпру та інших країн. Проте, крім цієї інформації, отриманої від дилерів з продажу антикваріату, жодних інших даних про обставини виявлення цих виробів не наводиться. Незважаючи на велику кількість предметів (2400 номерів), видання бідно проілюстроване, що істотно знижує його цінність.

Інший підхід було продемонстровано у публікації Людвіга Поллака (Pollak 1903), який опрацював і видав колекцію російського посла в Римі А.І. Нелідова. Втілюючи свій задум, у 1900 р. дослідник здійснив подорож по Східному Середземномор'ю, де вивчав музейні та приватні зібрання, щоб більше дізнатися про коштовності античного часу і порівняти знахідки, підготовлені ним до публікації, з предметами із задокументованого розкопками контексту. Книга Л. Поллака — це каталог, у якому ювелірні вироби описано і розподілено за категоріями, а для переважної більшості предметів зазначено час і місце походження.

У вступі автор подає загальну інформацію щодо походження ювелірних виробів. Кількома штрихами дослідник окреслює етапи еволюції прикрас від епохи бронзи (культури давньої Месопотамії і Давнього Єгипту) до римської і візантійської епох. Описуючи проблеми, які постають перед дослідником ювелірної справи античності, Л. Поллак зауважує, що, на відміну від грецького вазопису, скульптури, гем та ін., ювелірні прикраси як науковий матеріал практично не цікавили науковців, а тому їх не піддавали класифікації і періодизації та не публікували у спеціальних виданнях (Pollak 1903, s. VI—VII). У своїй книзі етруські й грецькі прикраси класичного часу дослідник визначає доволі легко (їхні зображення, наприклад, нерідко можна побачити на добре датованих розписних вазах), а от щодо датування ювелірних виробів періоду еллінізму у нього виникли значні труднощі. У межах цієї доби Л. Поллак зміг виділити лише кілька предметів раннього часу (до 150 р. до н. е.), інші ж прикраси автор датує широко — епохою еллінізму. Чудові

сирійські рельєфи, які у той час відносили до пізньоелліністичного періоду, навели дослідника на думку, що в останні століття до н. е. Сирія була важливим виробничим центром ювелірних прикрас (Pollak 1903, s. IX). Ця ідея, потрапивши в академічну літературу, надовго затвердила думку про сирійське походження багатьох елліністичних коштовностей (Treister 2002, p. 44—45).

Разом з публікаціями приватних зібрань на початку ХХ ст. готуються каталоги музейних колекцій, серед яких особливе місце займають фундаментальні праці Ф.Н. Маршалла, присвячені персням (Marshall 1907) та ювелірним прикрасам (Marshall 1911) Британського музею. Дотепер його роботи є неперевершеним зведенням ювелірних виробів — це повна публікація однієї з найвизначніших колекцій у світі. Дослідник запропонував свою типологію коштовностей за категоріями речей, яка залишається базовою і для сучасних досліджень.

Окрім Ф.Н. Маршалла, одним із найвідоміших експертів з ювелірної справи античності був Роберт Цан, який працював у Берлінському музеї. Він є автором низки робіт, присвячених давнім ювелірним прикрасам: публікації матеріалів колекцій і виставок та спеціальні праці з дослідження елліністичного ювелірного мистецтва (Zahn 1929; 1930; 1932).

Огляд античних ювелірних виробів із зібрань Лувра у 1924 р. публікує А. де Ріддер (Ridder 1924). На відміну від фундаментальної праці Ф. Маршалла, цей каталог мало ілюстрований і не містить детально розробленої типології прикрас.

Серію каталогів відомих музейних добірок продовжили монографії, присвячені єгипетським старожитностям із колекцій Нью-Йоркського Історичного Товариства (Williams 1924), музею Бенаки в Афінах (Segall 1938) і музею Неаполя (Breglia 1941).

Публікації музейних колекцій давнього золота стали підґрунтям для появи перших спеціальних праць із типології окремих категорій ювелірних прикрас. Так, Карл Гадачек досліджував грецькі та етруські сережки, спираючись на матеріали, зібрані ним під час відвідин різних музеїв Середземномор'я (Hadaczek 1903). Публікуючи ці вироби, він послуговувався типологічним підходом, який використовували у сучасних йому роботах про фібули. Той самий метод застосувала у своїй праці польська дослідниця Мечислава Руксер, яка у 1938 р. опублікувала перший том дослідження історії грецького намиста (Ruxer 1938). Рукопис другого тому авторка представила в університет Познані для публікації, але його було втрачено під час Другої світової війни. Повну версію книги було видано лише у 1972 р. у співавторстві з Єржи Кубчаком, який і підготував її до видання (Ruxer, Kubczak 1972).

Інтерес до давніх ювелірних прикрас виявився також у вивченні технологій виготовлення ви-

робів із золота та срібла. Факт придбання багатьма відомими музеями виробів, які після стилістичного вивчення фахівці визнали підробками (серед них найвідомішими є так звані тіара Сайтафарна, Майкопський і Болгарський пояси та ін.), уперше порушив питання про методи виявлення подібних «шедеврів». Усі роботи того часу, присвячені вивченню технології виготовлення давніх прикрас, так чи інакше стосуються проблеми встановлення їхньої автентичності.

Дослідженню античної ювелірної техніки присвячено серію робіт відомого колекціонера Марка Розенберга. Серед них необхідно згадати статті з історії грануляції (Rosenberg 1915, s. 15—16), а також книгу з історії виготовлення ювелірних виробів, прикрашених у техніці перетинчастої інкрустації, важливу насамперед з погляду розвитку цієї техніки (Rosenberg 1921).

Докорінний перелом у вивченні античних ювелірних прикрас відбувся після Другої світової війни.

Поява нового яскравого матеріалу з комплексів, розкопаних професійними археологами, спричинила поштовх до нових наукових досліджень. Насамперед з'явилася база для порівняння предметів, знайдених у комплексах з античними ювелірними прикрасами, що зберігаються в музейних і приватних колекціях.

Для датування безпаспортних знахідок таке порівняння надало більш обґрунтовані підстави, ніж зображення на предметах давнього мистецтва (вазопису, скульптури, живопису), що могли давати уявлення не лише про сучасні митцю прикраси, але й про ті, що вже вийшли з моди.

Вивчення репрезентативної вибірки контекстних знахідок ювелірних виробів дало змогу відокремлювати дійсні раритети від підробок. З'явилося поняття матеріалу «першого і другого класу». Під матеріалом першого класу малися на увазі знахідки в археологічному контексті, під матеріалом другого класу — предмети, що потрапили в музеї чи приватні колекції комерційним шляхом. Довіра до останніх визначалася наявністю аналогів в археологічно відомому матеріалі.

У цьому плані неабияке значення в повоєнні часи мали публікації найвизначніших відкриттів з погляду вивчення ювелірної справи античності. При цьому деякі з опублікованих комплексів принципово важливі для дослідження періодів пізнього еллінізму і раннього римського часу.

У 1960-ті рр. французька археологічна експедиція на Делосі у кварталі Скардана здійснила розкопки кількох закритих комплексів часу руйнування міста, у результаті яких було виявлено два скарби ювелірних прикрас, а також афінські тетрадрахми нового стилю і родоські золоті статери (Hackens, Lévy 1965 p. 503—566; Lévy 1965 p. 523—539; Siebert 2001). Археологічними підставами для датування цього комплексу є ам-

форний матеріал, лаковий і скляний посуд, монети та інші знахідки. Автори публікації датують скарби першою половиною I ст. до н. е. — періодом двох, відомих з античної літератури, історичних руйнувань Делоса, перше з яких пов'язують з військами Мітридата VI, які розгромили місто у 88 р. до н. е., а друге — з піратським нападом 69 р. до н. е. (Hackens, Lévy 1965, p. 515; Siebert 2001, p. 133—134).

Матеріали розкопок некрополя Пелінни у Фесалії були опубліковані Стеллою Міллер (Miller 1979). Поховання з ювелірними прикрасами авторка датує другою половиною II ст. до н. е., спираючись на багатий керамічний комплекс, у тому числі веретеноподібні унгентарії визначених типів.

У 1980-ті рр. було розкопано серію поховань елліністичного часу (III—II ст. до н. е.) у некрополі Патри на півночі Пелопоннесу, особливий інтерес серед яких становлять поховання з імітаціями ювелірних прикрас (браслетів, намист, перснів, нагрудних ременів), виготовлених із золотої фольги (Paparastolou 1992, p. 83—139).

У 1979 р. на Південному некрополі оппідума Лукано (Південна Італія) було досліджено групу багатих поховань доби пізнього еллінізму, у тому числі кам'яну гробницю № 68 (II—I ст. до н. е.), що містила унікальні знахідки: бронзові матриці й інструменти для виготовлення ювелірних прикрас, пізніше детально описані в книзі М.Ю. Треїстера (Giardino 1992, p. 152—168; Treister 2001, p. 274—279). Там само, на акрополі, було виявлено два скарби, зариті між житловими будівлями, можливо, під час повстання Спартака 73—71 рр. до н. е. Один зі скарбів містив 534 срібні монети і золоте намисто, другий — 52 монети, 2 намистини, 3 персні, чотири пари сережок і гему з різьбленим зображенням (Treasures... 1999, p. 96).

Важливе значення для вивчення ювелірної справи давнини має знахідка в Югославії скарбу ювеліра (II ст. до н. е.), виявленому в бронзовому відрі й невеликій скриньці (Maric 1978, p. 23—113). Знаряддя праці майстра-ювеліра представлено залізними молотками різних розмірів і форм, різноманітними залізними ковадлами, наборами бронзових пунсонів для карбування, формами для лиття і матрицями для тиснення, бруктом дорогоцінних металів, кам'яними і скляними вставками.

У 1975 р. на околиці античної Істрії (сучасний Бургас, Болгарія) було відкрито багате поховання з ювелірними прикрасами високого класу, яке за набором керамічних бальзамаріїв типу bulbous датується ранньоримським часом — кінцем I ст. до н. е. — початком I ст. н. е. (Балабанов 1976, с. 28—32; Балабанов 1979, с. 23—32).

Важливі комплекси з ювелірними виробами римського часу походять із некрополя Чаталка

(поблизу Старої Загори, Болгарія) і датуються другою половиною I ст. н. е. (Буюклиев 1986).

Одним із найкращих видань, присвячених знахідкам ювелірних прикрас в археологічному контексті, є публікація скарбу Фетфорд римського часу з повним, у тому числі металографічним, аналізом виробів (Johns, Potter 1983).

Останнім часом з'являються публікації матеріалів зі старих розкопок із застосуванням новітніх підходів до дослідження, серед яких варто згадати каталог ювелірних прикрас некрополів Тарента (Gli... 1984), в якому коштовності розглянуто в контексті — з теракотою, керамікою та іншим матеріалом.

Важливою для визначення хронології елліністичного періоду стала повна публікація М.Є. Максимовою (Максимова 1979) поховань Артюхівського кургану і встановлення точного їх датування (третья чверть II ст. до н. е.), хоча цей факт відомий на Заході далеко не всім¹.

З комплексу Ногайчинського кургану в Криму походять першокласні ювелірні прикраси південноіталійського, східносередземноморського і прикубанського виробництва, що ставлять його в один ряд з найвизначнішими пам'ятками пізнього еллінізму. Ювелірні вироби з поховання датуються в межах другої половини II — першої половини I ст. до н. е. Численний і різноманітний поховальний інвентар дає змогу досить точно визначити час здійснення поховання — приблизно середина I ст. до н. е. (Трейстер 2000, с. 182—202; Зайцев, Мордвинцева 2003, с. 61—99; Зайцев, Мордвинцева 2004, с. 290—297).

Наукове осмислення та узагальнення нагромадженого масиву матеріалів почалося вже в 50-ті рр. XX ст. Перші, відносно повні, добірки ювелірних виробів античного часу опублікували Г. Бекатті (Becatti 1955) та Є. Коше де ла Ферте (Ferté 1956). Обидві книги добре ілюстровані і написані у формі нарисів з розвитку типів прикрас і їхніх наборів від крито-мікенської епохи до пізньоримського періоду. У той самий час П. Амандрі публікує визначні добірки грецького золота — колекції мадам Олени Стафатос, де намагається розглядати вироби у контексті й реконструювати історію їх знахідок (Amandry

1953). У 1963 р. вийшло друге видання цієї книги — розширене та доповнене (Amandry 1963).

Утім справжньою настільною книгою з ювелірних прикрас античності стала праця Рейнольда Хіггінса «Грецькі та римські ювелірні прикраси», що витримала два видання (Higgins 1961; 1980). У своїй монографії дослідник уперше застосував ранжирування вихідного матеріалу за принципом превалюючого використання знахідок із контексту. Особливу увагу в книзі приділено античним ювелірним технікам. Щодо розвитку ювелірної справи автор дотримувався еволюціоністських поглядів, що відобразилося в рубрикації книги за окремими хронологічними періодами, де кожен нарис супроводжено переліком інновацій, відображених у формі сюжетів, мотивів і технологічних прийомів, також зазначено джерела інформації з ювелірного виробництва кожного періоду (письмові, епіграфічні, образотворчі), визначено регіональні стильові особливості прикрас. Популярний характер монографії і її широкі хронологічні рамки не дали змоги автору докладніше й аргументованіше зупинитися на якомусь із питань, тому деякі положення виглядають бездоказовими і дискусійними. Так, Р. Хіггінс не пояснює критеріїв, за якими він виділив типи прикрас, так само як і датування, які автор, імовірно, взяв із публікацій без спеціального аналізу. Проте книга Хіггінса дотепер є своєрідною енциклопедією з ювелірної справи античності, а багато з її положень не втратили своєї актуальності й донині.

У 1965 р. археолог Герберт Хоффманн і практикуючий ювелір Патрісія Давідсон опублікували каталог з історії ювелірних прикрас «Грецьке золото: коштовності часу Олександра», виданий з нагоди відкриття однойменної виставки, що проходила в трьох найбільших музеях США (Hoffmann, Davidson 1965). Незвичайність виставки і, відповідно, каталогу, полягала в тому, що тут було зібрано ювелірні прикраси, датовані досить незначним проміжком часу — IV—III ст. до н. е. Для формування виставки було використано матеріали з різних музеїв світу, але безпрецедентним кроком стало залучення ювелірних виробів із приватних колекцій (83 зі 138).

Одне з питань, порушених у книзі, стосується виділення різних виробничих центрів. Автори каталогу оптимістично припускали, що «точний опис і порівняння стилістичних і технічних деталей зробить можливим віднесення предмета грецької ювелірної справи до певних майстерень чи місцевостей, а також дозволить розпізнати руку майстра, який його зробив, з тим же ступенем впевненості, з яким вчені можуть віднести розпис на грецькій вазі певному майстру всередині однієї великої школи» (Hoffmann, Davidson 1965, р. X). Г. Хоффманн авторитетно називає кілька центрів античної ювелірної справи — Південна Росія, Північна Греція

¹ Наприклад, Г. Хоффманн коментує нову дату так: «...міс Максимова ... датувала могилу другою половиною II ст. до н. е. Аргументи на користь пізньої дати були узагальнені в праці П. Амандрі (Amandry 1963, р. 249, comment 4). Я швидше погоджусь з міс Шегалл (Segall 1938, 35f) і міс Передольською, які датують діядему III ст. до н. е. (з останньою — у розмові)» (Hoffmann, Davidson 1965, р. 54). М. Пфроммер у книзі, присвяченій дослідженню елліністичних ювелірних прикрас, ігнорує датування М.Є. Максимової і прив'язує свою хронологічну шкалу до старої дати цього кургану — III ст. до н. е. (Pfrommer 1990).

(Фессалія), Мала Азія (Кіми, Сарди), Південна Італія (Тарент). Щодо Олександрії він зазначив, що чим більше досліджуються прикраси з цього регіону, тим більше виявляється перебільшеною роль, що відводили їй як центру ювелірного виробництва (Hoffmann, Davidson 1965, p. 15). Дослідник також наголошує, що хронологія стилів ювелірних виробів елліністичного періоду, яка до цього часу залишається ненаписаною, має бути заснована на зіставленні датованих знахідок. При цьому сам автор контекст знахідок ніде не розглядає, хоча і згадує про необхідність його врахування.

Найважливішим у монографії, безперечно, є бездоганний нарис з античних ювелірних технік, підготовлений П. Давідсон, — людиною, яка сама зробила усі описувані нею кроки у виготовленні прикрас. Авторка досліджувала всі представлені в каталозі коштовності на предмет їхньої автентичності античним технологіям, хоча в книгу й потрапила низка сучасних підробок — опублікованих виробів сумнівного походження, щодо яких не було зроблено попереднього стилістичного аналізу.

Одразу після виходу книги на неї публікують рецензії П. Амандрі в «*American Journal of Archaeology*» (Amandry 1967, p. 202—205) і А. Грайфенхагена у журналі «*Gnomon*» (Greifenhagen 1968, s. 695—699). П'єр Амандрі наводить приклади публікацій підроблених речей і ставить запитання, що й донині залишається актуальним для істориків ювелірної справи античності: «Підробок стає усе більше і більше, особливо золотих прикрас. Може виникнути небезпека того, що фотографії збільшених деталей допоможуть виготовлювачам підроблених прикрас. Чи не повинен обіг таких робіт бути обмежений колом археологів як службова документація?» (Amandry 1967, p. 203). А. Грайфенхаген у своїй рецензії визначив вісім предметів із каталогу Хоффманна і Давідсон як фальшиві, а 15 назвав сумнівними (Greifenhagen 1968, 695 f.).

Г. Хоффманн негайно відгукнувся на рецензії цих двох відомих фахівців з античної ювелірної справи статтею «Грецьке золото» переглянуто» (Hoffmann 1969, p. 449—450). Автор погодився з рецензентами, що в каталог потрапила велика кількість «майстерно виконаних підробок». Він також зауважив, що каталог, задуманий «лише як антологія ювелірних прикрас ранньоелліністичного періоду», став своєрідним мірилом автентичності предметів невідомого походження, внаслідок чого багато підробок було продано, спираючись на авторитет книги (Hoffmann 1969, p. 448). Г. Хоффманн пропонує, крім стилістичного методу визначення підробок (передусім це виявлення співіснування непеєднуваних ознак на одному предметі), перевіряти й автентичність елементів, з яких зроблено ювелірні прикраси. Він наводить низку звичайних прийомів майстрів із підробки коштовнос-

тей: використання протягнутого дроту або прокатаного сучасним способом золотого листа (в обох випадках під мікроскопом видно поздовжні борозенки від протягування), поєднання справжніх і підроблених елементів (наприклад, автентичні підвіски в підробленому намисті), приховування слідів сучасного виробництва шляхом гальванічного покриття золотом готового виробу та ін.

Незважаючи на жваву дискусію, яку спричинила книга Г. Хоффманна і П. Давідсон, її успіх породив серію видань музейних каталогів з науковим описом колекцій ювелірних прикрас.

У 1970 і 1975 р. виходять два томи «Виготовлення прикрас із дорогоцінних металів» Адольфа Грайфенхагена: «Групи знахідок» і «Одиничні знахідки» — по суті, повний каталог Берлінського музею з докладним описом і аналізом кожної прикраси (Greifenhagen 1970; 1975). За словами В.-Д. Хайльмайєра, робота Грайфенхагена — «найкраще опублікований і найбільш цитований у світі каталог берлінської добірки» (Heilmeyer 1989, s. 574).

Каталог Патриції Давідсон і Ендрю Олівера, присвячений ювелірним прикрасам грецького і римського часу, репрезентує колекцію Бруклінського музею (США) (Davidson, Oliver 1984). У праці відсутні будь-які серйозні узагальнення, вся інформація міститься в статтях по кожному предмету, датування яких іноді не витримують критики. Так, наприклад, вміщені під № 16 підвіски-амфорки, припаяні до золотих трубочок (подарунок «Містера і Місис Томас С. Брач»), а також круглу бляшку під № 32 з пунсонним орнаментом по краю автори датують «IV ст. до н. е. чи раніше» виключно за образотворчим мотивом, а не за техніко-стилістичними прийомами, використаними під час їх виготовлення. Подібні прикраси з кримських могильників належать до II ст. до н. е. — I ст. н. е. Відсутність контексту знахідки часто призводить до подібних помилок у висновках, що не оминули і прекрасно виданий каталог приватної колекції Бертон Беррі «*Golden Legacy*» (Rudolf 1995, p. 103—105).

Поява значної кількості ювелірних прикрас, знайдених в археологічному контексті, зумовила поступову зміну підходів до їхнього вивчення. Загальний обсяг археологічного матеріалу настільки збільшився, що виникла необхідність його обробки за допомогою нових наукових методів. На Заході цей процес збігся у часі з новим науковим напрямом — так званою новою археологією Д. Кларка, в основі якої лежав принцип використання методів інших наук, насамперед природничо-наукових.

Пріоритетними у вивченні ювелірних виробів давнини стали кілька напрямків: виділення хронологічних і локальних особливостей у розвитку ювелірних наборів; типологія і хронологія ок-

ремих видів прикрас; визначення центрів виробництва; вивчення технологічних особливостей паралельно з виділенням ознак автентичності.

Серед праць, у яких розглянуто проблему датування ювелірних виробів, варто назвати книгу Барбара Пфайлер (Депперт-Ліппіц) (Pfeiler 1970), присвячену римським прикрасам перших століть н. е. У монографії проаналізовано коштовності з добре датованого контексту, які дають підстави автору для побудови типологічних рядів. Пізніше Б. Депперт-Ліппіц видала книгу про грецькі ювелірні прикраси, написану за тими ж принципами (Depfert-Lippitz 1985).

Л. Алласон-Джонс опублікувала працю з типології сережок, що стала першим дослідженням ювелірних прикрас Британії римського часу (Allason-Jones 1989). До книги увійшли вироби з комплексів поселень, насамперед півночі Англії. Монографія містить повний каталог знахідок цього виду прикрас, у тому числі й масового матеріалу, які класифіковано.

Низка досліджень, присвячених типології і хронології ювелірних прикрас Фессалії, належить Стеллі Міллер (Miller 1979a, p. 175—191; Miller 1979; Miller 1996, p. 35—44). Однією з найважливіших для створення хронології ювелірних прикрас періоду пізнього еллінізму є її стаття про комплекс з Палеокастро (Miller 1979a), яку дотепер використовують як хронологічний репер у наукових дослідженнях (Depfert-Lippitz 1985).

У серії праць болгарських фахівців розглянуто загальні риси й особливості ювелірних наборів елліністичної Фракії у порівнянні з античними прикрасами (Dimitrova, s. 1—14; Гинев 1983; Иванова 1988; Tonkova 1995, s. 185—194; Тонкова 2002).

М. Пфроммер спробував узагальнити ювелірні прикраси елліністичного часу у великій монографії (понад 400 сторінок тексту) з типологічними таблицями та ілюстраціями (Pfrommer 1990). Проте книга мала дуже негативні відгуки в академічній пресі, передусім через неправильні методичні підходи автора до матеріалу. М. Пфроммеру закидають некритичне одночасне використання для наукових узагальнень матеріалу з приватних колекцій, антикварного ринку та інших недокументованих джерел і виробів із археологічного контексту (Miller 1993, p. 580). У своїй книзі автор зарахував безліч безпаспортних знахідок (у тому числі дуже підозрілих речей) до визначених географічних регіонів на базі лише можливих свідчень про їхнє походження чи на підставі стилістичних особливостей. При розгляді локальних груп прикрас ці вироби вже фігурують як такі, що походять з конкретної території. Як зазначає у своїй рецензії Стелла Міллер «... для повноцінного дослідження обставин розвитку елліністичної ювелірної справи необхідно використовувати набори, отримані при розкоп-

ках. І лише ті комплекси, де є матеріал для датування, мають становити кістяк дослідження... Лише потім можна використовувати додатковий матеріал» (Miller 1993, p. 580). Щодо побудови типологічних таблиць, на думку Вольфа Рудольфа, спроба М. Пфроммера також провалилася, оскільки використаний ним численний матеріал не досліджено на предмет контексту й автентичності (Rudolf 1996, p. 23). У результаті, цією великою, складною за структурою працею практично неможливо користуватися ні для пошуків аналогій, ні для обґрунтування будь-яких наукових висновків.

Важливе місце в літературі, присвяченій давнім коштовностям, займають праці з досліджень технології виготовлення прикрас.

У серії «Дослідження з давньої технології» вийшла монографія Р. Форбса (Forbes 1964), що продемонструвала новітні тенденції у вивченні античних ювелірних прикрас. У спеціальному нарисі, присвяченому історії металургії від перших металевих виробів епохи енеоліту до часу Великих географічних відкриттів, автор особливе місце відводить факторам і наслідкам поширення чорної і кольорової металургії у світовому масштабі, вивченню місця металурга у давньому суспільстві, його соціального і релігійного статусу. Окремо у монографії розглянуто знаряддя і методи, якими послуговувалися давні майстри. Хоча основний акцент Р. Форбс робить на вивченні виробництва предметів із заліза і бронзи, кілька розділів книги відведено виробам із кольорових металів (золота і срібла).

Спеціальне дослідження однієї з античної технік — грануляції — є темою монографії «Історія грануляції» Йохема Уолтерса (Wolters 1983). У книзі автор описує історію грануляції від давніх часів до сучасності, дає її визначення, класифікує прийоми з погляду техніки виготовлення й орнаментального ефекту (Wolters 1983, fig. 1). В основу дослідження цієї техніки покладено спостереження за роботою ювелірів із сучасних примітивних племен, інші етнографічні матеріали, давні зображення, тексти. Найбільшим плюсом книги є використання металографічного аналізу виробів, прикрашених зерню.

Певним етапом у вивченні ювелірного ремесла давнини стала монографія Джека Огдена «Ювелірні прикраси античного світу», у якій узагальнено свідчення щодо коштовностей різних епох від Єгипту й Аравії до Східної і Західної Європи (Ogden 1982). Автор докладно розглядає матеріали, з яких виготовляли прикраси, у тому числі давні джерела їх видобування, а також основні технологічні прийоми, за допомогою яких ці матеріали обробляли.

Спеціальний розділ праці присвячено історії підробок і ознакам, за якими їх можна виявити.

Тут Дж. Огден аналізує матеріали, не автентичні давнім, розглядає приклади підробок коштовностей — давніх і сучасних. Дослідник виявив, що підробки часто виготовляють із матеріалів, не відомих давнім людям, наприклад алюмінію, нікелю, платини чи сплавів дорогоцінних металів, що за складом відрізняються від античних. Автор також наводить випадки незвичайних сполучень матеріалів у виробках, що наслідують давні (Ogden 1982, p. 152).

Дж. Огден оприлюднює основні технічні прийоми, які використовують сучасні майстри підробок старожитностей. Хоча багато хто з цих ювелірів знайомий з античною технікою виготовлення прикрас, для них завжди є великою спокусою застосувати сучасні методи обробки матеріалів через трудомісткість давніх технологій (Ogden 1982, p. 157). Сучасні техніки можна легко розпізнати під мікроскопом: використання протягнутого дроту, прокатаного листа металу, сталевих інструментів, у тому числі ножиць і чеканів, не відомих у давнину припоїв, підстарювання речей (Ogden 1982, p. 158—168). Серед найважливіших складових експертизи на автентичність ювелірних виробів автор також називає стилістичний аналіз.

З приводу давніх технологій розгорнулася полеміка щодо окремих технічних ознак, за якими варто розпізнавати підробки давніх речей. Одне з найдискусійніших питань стосувалося можливості використання протягнутого дроту в античних золотих прикрасах. Метод і знаряддя для протягання дроту вперше було описано Теофрастом — бенедиктинським ченцем-ювеліром, який жив у XII ст.

У 1961 р. Р. Хіггінс констатував, що дріт, виготовлений із заготовки за допомогою протягання, позначає підробку (Higgins 1961, p. 14). Це твердження підтримала більшість дослідників, у тому числі Г. Хоффманн і П. Давідсон (Hoffmann, Davidson 1965; Hoffmann 1969). Р. Форбс також зазначив, що немає жодних даних про існування техніки протягання дроту в античності (Forbes 1964, p. 139).

Особливий погляд на цю проблему мала Діана Лі Керолл, яка у низці статей (Caroll 1967, p. 1—32; Caroll 1970, p. 401; Caroll 1972, p. 321—323) висувала припущення щодо можливості використання в античну добу протягнутого дроту, принаймні у формі так званого єгипетського варіанта, коли через отвори різного діаметра послідовно протягували смужку фольги, що поступово скручувалась у тоненький тубус із гладенькою поверхнею. У перетині цей дріт був не суцільним, а мав вигляд скрученої спіралі. Цей спосіб, використаний у виробках Єгипту ранньодинастичного періоду, у 1924 р. описала Кароліна Вільямс (Williams 1924, p. 39—43).

Проте більшість фахівців (Ogden 1982, p. 97; Swaddling, Oddy, Meeks 1991, p. 12—14) заперечують існування в античності техніки протягання дроту. За словами Дж. Огдена «не можна сказати категорично, що протягання не існувало в античності. Однак мій особистий досвід дослідження під мікроскопом багатьох тисяч предметів античних і підроблених говорить, що я ніколи не бачив слідів протягання раніше, ніж у післяримський час. Поки ми не побачимо автентичний античний предмет із протягненим дротом, доти не буде доведено, що ця техніка існувала. Отже, ця ознака може слугувати для визначення підробок» (Ogden 1991, p. 97).

Як бачимо, сучасних західних праць, присвячених ювелірним прикрасам давнини, дуже багато і наш огляд, звичайно, не є вичерпним. На сьогодні практично всі значні колекції давніх ювелірних виробів опубліковано і, так чи інакше, включено до спеціальних оглядів і типологічних досліджень. Найактуальнішими в цій сфері залишаються питання щодо побудови хронологічних моделей на базі аналізу знахідок із надійно датованого археологічного контексту, виявлення регіональних виробничих центрів, розмежування автентичних коштовностей і підробок, удосконалення методів визначення останніх.

У вітчизняній літературі, на теренах колишнього Радянського Союзу, ситуація не така оптимістична. Незважаючи на постійний підвищений інтерес науковців до цієї теми, дотепер дослідження з ювелірних прикрас елліністичного і римського часу обмежувалися публікаціями комплексів варварської знаті (Ковпаненко 1986; Прохорова, Гугуев 1990, с. 142—161; Симоненко, Лобай 1991; Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev 2002, p. 295—364; Зайцев, Мордвинцева 2003).

Із музейних колекцій опубліковано лише добірки ювелірних виробів Херсонеса з Державного історичного музею (Пятьшева 1956). Ця єдина спеціальна монографія з античних ювелірних прикрас, стала, по суті, настільною книгою щодо цього питання для кількох поколінь археологів. У той же час праця породила безліч міфів у вітчизняній історіографії, серед яких теза про імпорт ювелірних виробів у Північне Причорномор'я із Сирії та Малої Азії (без посилань на джерело цих свідчень), про наявність вставок каменів як характерну ознаку ювелірних прикрас кінця I—III ст. н. е. (Пятьшева 1956, с. 19).

Непересічною подією став переклад російською мовою книги Джека Огдена і Дайфрі Вільямса «Греческое золото», в якій уперше було опубліковано нариси з давньої техніки обробки золота і центрів його обробки (Уильямс, Огден 1995). Утім у цьому каталозі представлено переважно

вже відомі із західної літератури раритети з колекцій музею Метрополітен, Британського музею та Ермітажу. Хронологічні рамки праці (IV—III ст. до н. е.) також обмежують можливості використання цієї книги дослідниками варварських культур Північного Причорномор'я і сусідніх регіонів.

Ювелірні прикраси з комплексів півдня Росії та України плідно вивчає М.Ю. Трейстер — один із найвідоміших експертів з античного ювелірного мистецтва. Його дослідження з давньої металообробки (Treister 1996, р. 172—184; Treister 2001), окремих ювелірних технік (Treister 2003, р. 295—304) і категорій ювелірних виробів (Treister 2002; Treister 2002а, р. 357—392; Treister 2004, р. 131—194) є прикладом сучасного високопрофесійного аналізу.

Утім, як і раніше, більшість спеціальних праць і досліджень з ювелірного мистецтва давнини публікується за кордоном, що негативно позначається на рівні професійної підготовки вітчизняних науковців. Хоча останнім часом і спостерігається сплеск інтересу до вивчення античних прикрас (Быковская 2003, с. 42—45; Вольвах, Подвысоцкая 2003, с. 18—20; Зайцев 2004, с. 47—50; Мордвинцева 2002, с. 115—118; Мордвинцева 2004, с. 64—66; Мордвинцева, Хабарова 2002, с. 260—265; Подвысоцкая, Черняков 2004, с. 81—83; Пуздровский 2002, с. 105—115; Пуздровский 2004, с. 298—305; Рогов 2001, с. 66—73; Русяева 1999, с. 208—215; Русяева 2003, с. 99—102; Симоненко 1999, с. 190—194; Скржинская 2002, с. 129—133; Скржинская 1990, с. 29—42; Стоянов 2003, с. 118—121), проте нерідко авторам публікацій бракує поінформованості в літературі й розуміння предмета, що обговорюється. Так, наприклад, у надрукованому невеликому есе про намисто з підвісками-метеликами А.Є. Пуздровський (Пуздровский 2004) оприлюднює набір ювелірних прикрас, нещодавно знайдений експедицією під його керівництвом в Усть-Альмінському могильнику. Викликає повагу бажання дослідника розібратися з такою цікавою знахідкою і ввести її у науковий обіг, але замість аналізу контексту виробу А.Є. Пуздровський розв'язує проблему датування і походження намиста із підвісками-метеликами на основі аналізу кількох статей, а не самого матеріалу, що навіть за посиланнями відомий йому далеко не повністю. До того ж виявлене в усть-альмінському некрополі намисто за формальними ознаками не можна відносити до досліджуваної групи через відсутність підвіски-метелика. У своїй праці автор демонструє не лише необізнаність з літературою, присвяченою ювелірному мистецтву, але й у цілому з декору елліністичного часу (скульптура, архітектура та ін.), адже елемент, що «почему-то трактується в качестве головного

убора Исиды»², він вважає зображенням комахи — прообразу підвіски-метелика в знайденому ним намисті (Пуздровский 2004, с. 301).

Інший напрям у вивченні ювелірної справи представлено публікаціями предметів із приватних колекцій України (Стоянов 2004, с. 95—98; Стоянов 2004а, с. 460—466; Архипов, Симоненко 2004, с. 285—290).

Кілька ювелірних прикрас публікує Р.В. Стоянов (Стоянов 2004; Стоянов 2004а), серед яких «редкая по технике и художественному исполнению брошь роскошного стиля», яку автор датує другою половиною IV ст. до н. е. і відносить до виробів «мастера из Санта Эуфемии в Южной Италии» (Стоянов 2004, с. 97; Стоянов 2004а, с. 462—464, рис. 2). Насамкінець зауважено, що «в представленных изделиях нашли отражение не только мастерство и личное мироощущение древних ювелиров, но и культурные, религиозные и социальные традиции современного им общества. Эти изделия являются важными археологическими и историческими источниками» (Стоянов 2004а, с. 466).

На жаль, аналіз Р.В. Стоянова не враховує деяких особливостей опублікованого предмета.

Низький рельєф центрального зображення, виконаний у техніці тиснення, хронологічно не співвідноситься з філігранним бордюром, що імітує «розкішний стиль» елліністичної торетики IV ст. до н. е. На всіх екземплярах медальйонів, прикрашених подібним бордюром, у центрі вміщено карбоване зображення у високому, майже скульптурному, рельєфі (Axmann 1986, taf. 1, 3; taf. 2, 2, 4; taf. 3, 3, 4; taf. 4; taf. 5, 2, 3). Низькорельєфні тиснені медальйони характерні для пізнішого часу — II—I ст. до н. е. (Axmann 1986, taf. 6—8). Для «розкішного стилю» бордюру також не властивий бортик брошки з орнаментом у вигляді опуклих «ов», обведених відтинками дроту, який, швидше, нагадує пізньо-елліністичні брошки Прикубання (Марченко 1996, с. 28—32; Treister 2002, р. 42—43).

Співіснування на виробі «непоеднуваних» ознак — типовий почерк фальсифікаторів ювелірних прикрас, зафіксований для всіх періодів історії підробок. Між іншим, саме медальйони «розкішного стилю» підробляли найчастіше. Такі вироби перелічує Ульріке Аксманн у своїй дисертації, присвяченій елліністичним медальйонам (Axmann 1986, kat. № 79—84).

Утім не лише стилістичні невідповідності викривають цей «раритет», головним аргументом

² Термін «корона Ісиди», відомий з XIX ст., означає характерний елемент у вигляді волоти і двох видовжених овалів усередині, який зображували на портретах Ісиди. В елліністичний час він перетворився на самостійний декоративний мотив, що, можливо, було пов'язано з поширенням культу цієї богині за межами Єгипту (Higgins 1961).

Рис. 1. Ювелірні прикраси, що, ймовірно, походять із грабіжницьких розкопок пізньоскіфських могильників Криму, поховань Північного Причорномор'я чи Прикубання. За матеріалами аукціонних каталогів Christie's і Sotheby's-2003. 1 — лот 445; 2 — лот 150; 3 — лот 382

на користь фальсифікації якого є пристрій голкового апарата. Фібула на звороті брошки не зовсім точно копіює голковий апарат, що з'явився не раніше I ст. до н. е. (Шелов 1961, табл. XXXIX, 9). Чотиривиткову пружину з голкою припаяно до краю виробу з обороту, до іншого ж краю припаяно приймач, а спинка відсутня (Стоянов 2004, с. 96; Стоянов 2004а, с. 462, рис. 2, «реверс»). Таке сполучення ознак не має прецеденту в пам'ятках античного часу. Пружину взагалі не можна безпосередньо припаявати до корпусу брошки, оскільки в цьому випадку голковий апарат буде недовговічним — він не розрахований на навантаження. Римські пружинні брошки, на які, очевидно, орієнтувався майстер, зроблено інакше (Riha 1994, taf. 8, gruppe 3, typ. 15, 16, 19—23; taf. 41, gruppe 7, typ. 8, 10).

Отже, публікація Р.В. Стоянова фактично дезорієнтує читачів, які не завжди достатньо поінформовані щодо розпізнання підробок.

У праці А.О. Архіпова і О.В. Симоненка (Архіпов, Симоненко 2004) розглянуто унікальну знахідку — перстень царя Інісмєя. Згідно з описом авторів, перстень відлито із золота за восковою моделлю, литий щиток оформлено у вигляді «гераклового вузла», у якому є наскрізний конічний отвір. Центральну частину щитка зай-

має сердолікова гема. На одному боці дужки персня відлито зображення тамги схеми Інісмєя, а на іншому — меча, аналогічне «екземпляру, знайденому в «царском» погребении у Порогов» (Архіпов, Симоненко 2004, с. 285—288).

Автори усвідомлюють незвичайність знахідки, проте публікують її, наводячи на користь її автентичності «логічні» аргументи: «чтобы задумать такой декор, фальсификатор должен знать работы П.О. Карышковского, М.Б. Шукина, А.В. Симоненко и других по проблеме «царства Фарзоя и Инисмея» (Архіпов, Симоненко 2004, с. 287—289).

Проте низка ознак дає змогу стверджувати, що опублікована прикраса — підробка. Ю.М. Трейстер, який на власні очі бачив знахідку, також на цьому наполягав. Лиття за восковою моделлю — це техніка, давність якої не можна визначити трасологічним методом, однак у ранньоримський період, до якого автори відносять виріб, його ніколи не застосовували для виготовлення пернів подібного типу. До того ж декоративні елементи на кшталт «гераклового вузла», виконані у техніці лиття, не відомі.

Те саме можна сказати про такі унікальні елементи прикраси, як тамга і кинджал. Поява цих деталей на персні, та ще й на такому місці як дужка, суперечить усім законам давнього ювелірного мистецтва. Поєднання тамги схеми Інісмєя і меча «типу Порогів», легенда про знахідку персня поблизу Ольвії (міста, де чеканили монети Інісмєя!) «серед розламаних мечів і кинджалів» дають змогу припустити, що перстень виготовляли з розрахунком на конкретного дослідника.

Теза про те, що фальсифікатори — люди малоосвічені, не винахідливі, не знайомі зі спеціальною літературою, спростовується всією історією підробок. Відтоді, як стали співвідносити цінність речі з її віком, існують і підробки. Такі майстри копіюють усе: від одиначної намистини в низці до повністю виготовленої єгипетської гробниці із саркофагом, стелою і повним поховальним набором речей (Ogden 1982, р. 152). Навіть колекціонери, музейні хранителі й археологи, для яких фальсифікатори є найлютішими ворогами, визнають їхню майстерність, а нерідко і геніальність. Вони уважно стежать за новітніми працями, присвяченими давнім коштовностям, що свого часу змусило вчених задуматися про доцільність публікації наукових досліджень з давніх ювелірних прикрас (Amandry 1967, р. 203).

Більшість підробок спливають на ринку через туристів чи звичайні ринкові канали — дилерів тощо. Для деяких речей організують особливі обставини знахідки. Найпопулярніша легенда: прикрасу знайшов «місцевий житель». А. Еванс розповідає, що так званий перстень

Нестора, який виявився підробкою, «знайшов сільський житель у якійсь гробниці». Навіть піввіку тому знахідка підробки була добре спланованою справою. Джек Огден описує випадок, коли іудей-ювелір із Каїра робив золоті листки-заготівки, які він пересилав для штампування в Афіни. Після повернення готових виробів шахрай продавав їх посереднику, який, у свою чергу, передавав їх фелахам. Фелахи — єгипетські селяни-мусульмани — ховали прикраси в землі, а через якийсь час діставали їх і мали незаперечний доказ того, що коштовності дійсно було викопано (Ogden 1982, p. 170—171).

Зрозуміло, не всі ювелірні вироби, що походять із приватних колекцій, є підробками. Величезним лихом сучасної археології є масове пограбування пам'яток, особливо в Криму. Природно, ця ситуація виникла не на порожньому місці — попит породжує пропозицію (Флеров 2004, с. 115—122). Своєрідним індикатором попиту є публікація старожитностей на сторінках західних антикварних журналів і каталогів аукціонів (Antiken... 2001, taf. XXII, 470—474; taf. XXIII, 505, 508; Antiken... 2002, taf. XXVIII, 740—743; Christie's... 1995, №№ 129—133; Christie's... 2001, №№ 62, 70, 92—97, 129, 132, 140—141; Christie's... 2003, №№ 381, 382, 445; Sotheby's... 2003, № 150). Останнім часом усе частіше в цих каталогах з'являються вироби, які за походженням можна пов'язати з Кримом, Північним Причорномор'ям і Прикубанням. Нещодавно на аукціоні Christie's було виставлено намисто з підвіскою-метеликом, що, не виключено, потрапило на Захід із грабіжницьких розкопок пізньоскіфських могильників Південно-Західного Криму (Christie's... 2003, № 445, рис. 1, 1). Імовірно, звідти ж походить намисто, опубліковане на сторінках того самого каталогу (лот 381, рис. 2). До знахідок із території Північного Причорномор'я чи Прикубання належать лоти каталогів Sotheby's (сарматський фалар із зображенням трьох котячих хижаків, рис. 1, 2) і Christie's (4 фалари із зображенням хижака, що згорнувся в клубок, рис. 1, 3).

Бажання колекціонерів опублікувати свої добірки цілком зрозуміле, адже у такий спосіб вироби одержують наукові паспорти, що додає їм цінності в очах власників і потенційних покупців. Проте, добираючи прикраси для публікації, варто зважити всі «за» і «проти» щодо автентичності матеріалу. Завжди треба пам'ятати, що матеріал подібного роду — це речі «другого сорту», з яких вироби, що навіть ідеально відповідають знахідкам з контексту, мають вик-

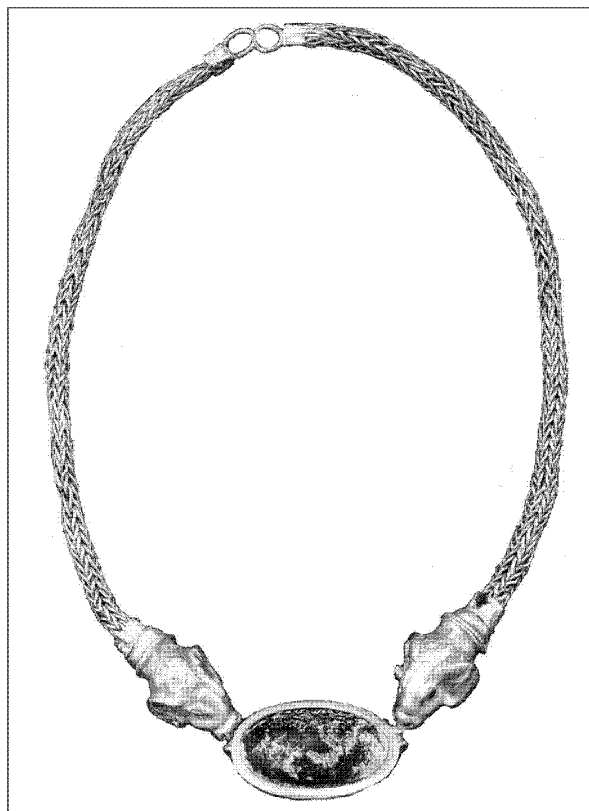

Рис. 2. Намисто, що, ймовірно, походить із грабіжницьких розкопок пізньоскіфських могильників Криму. За матеріалами аукціонного каталогу Christie's—2003. Лот 381

ликати недовіру розсудливих людей. Наслідки введення у науковий обіг підробок важко виправити навіть опублікованими спростуваннями. Всесвітньо відомий каталог «Грецьке золото: коштовності часу Олександра» Г. Хоффманна і П. Давідсон було видано в 1965 р., і за давністю років мало хто знає про серію рецензій із переліком підробок, опублікованих у цій книзі (див. вище).

Отже, стан вітчизняного наукового дослідження ювелірного мистецтва давнини можна порівняти з аналогічною ситуацією на Заході в 1960-ті рр.: наплив великої кількості безпаспортних знахідок у музеї і приватні колекції, дискусії з приводу автентичності цих речей, методів їхнього визначення, зростання інтересу до проблеми інтерпретації цієї категорії матеріалу. Сподіваємося, що в результаті, так само, як і на Заході, це приведе до зростання компетенції широкого кола відповідних фахівців, появи праць, що спиратимуться насамперед на вироби з археологічного контексту, зміцнення морально-етичних норм щодо використання в археологічних дослідженнях сумнівних за походженням предметів.

- Архипов А.А., Симоненко А.В. Перстень царя Инисмея // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Вып. 5, ч. 2. — С. 285—290.
- Балабанов П. Оригинални накити от погребение на богата тракийка // Изкуство. — 1976. — № 4. — С. 28—32.
- Балабанов П. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало // Археология. — 1979. — 21. — С. 23—32.
- Буюклиев Х. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. Разкопки и проучвания. — София, 1986. — Кн. 16.
- Быковская Н.В. К вопросу о коллекции предметов из драгоценных металлов Керченского музея // Материалы IV Боспорских чтений. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2003. — С. 42—45.
- Вольвах Т.А., Подвысоцкая Е.П. Золотая брошь из коллекции МИДУ // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 12-го коллоквиума. — СПб., 2003. — С. 18—20.
- Гинев Г. Съкровището от Кралево. Паметници на културата. — София, 1983.
- Завитухина М.П. Н.-К. Витсен и его собрание сибирских древностей // АСГЭ. — СПб., 1994. — Вып. 34. — С. 102—114.
- Завитухина М.П. Собрание М.П. Гагарина 1716 года в Сибирской коллекции Петра I // АСГЭ. — 1977. — Вып. 18. — С. 41—45.
- Зайцев Ю.П. Золотые «лицевые» пластины в позднескифской культуре Крыма // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 47—50.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Ногайчинский курган в степном Крыму // ВДИ. — 2003. — № 3. — С. 61—99.
- Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. «Царица» из Ногайчинского кургана: возможности исторических реконструкций // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Вып. 5, ч. 2. — С. 290—297.
- Иванова (Тонкова) М.Д. Ювелирството в Тракия през еллинистическата епоха: Автореф. дис. ... канд. на истор. науки. — София, 1988.
- Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. — К., 1986.
- Максимова М.И. Аргюховский курган. — Л., 1979.
- Марченко И.И. Сираки Кубани. — Краснодар, 1996.
- Мордвинцева В.И. Три примера украшений местного производства из Усть-Альминского могильника в Крыму // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Вып. 4, ч. 2. — С. 115—118.
- Мордвинцева В.И. О ювелирном производстве на Неаполе Скифском // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 64—66.
- Мордвинцева В.И., Хабарова Н.В. Серьги из сарматских погребений II в. до н. э. (по материалам фондов ВОКМ) // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2002. — Вып. 5. — С. 260—265.
- Подвысоцкая Е.П., Черняков И.Т. О технологии изготовления наконечников пекторали из Толстой Могилы // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 81—83.
- Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА. — 1992. — № 1. — С. 142—161.
- Пуздровский А.Е. К вопросу о культе женского божества у поздних скифов Крыма // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Вып. 4, ч. 2. — С. 105—115.
- Пуздровский А.Е. К вопросу о хронологии и этнокультурной принадлежности погребений с ожерельями с подвесками в виде бабочек // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2004. — Вып. 5, ч. 2. — С. 298—305.
- Пятьшева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса. Коллекция Государственного исторического музея. — М., 1956.
- Рогов Е.Я. О месте производства феодосийских и херсонесских серег роскошного стиля // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2001. — Вып. 3, ч. 2. — С. 66—73.
- Русяева М.В. Золотой предмет ритуально-культурного назначения из кургана Передериева могила // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — Вып. 2, ч. 2. — С. 208—215.
- Русяева М.В. Ювелирное искусство Херсонеса Таврического в римскую эпоху // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 12-го коллоквиума. — СПб., 2003. — С. 99—102.
- Симоненко А.В. О датировке и происхождении античных драгоценностей из погребений сарматской знати I — начала II вв. н. э. // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 1999. — Вып. 2, ч. 2. — С. 190—194.
- Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги). — К., 1991.
- Скржинская М.В. Костюм ольвіополітів елліністичнопо доби // Археология. — 1990. — № 4. — С. 29—42.
- Скржинская М.В. Изображение апобата на серьгах из феодосийского некрополя и сюжеты с апобатами на вазах из Северного Причерноморья // Боспорский феномен: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Вып. 4, ч. 1. — С. 129—133.
- Стоянов Р.В. Погребальные венки IV—I веков до н. э. из Херсонеса Таврического (по материалам городского некрополя) // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 12-го коллоквиума. — СПб., 2003. — С. 118—121.
- Стоянов Р.В. Несколько ювелирных изделий V—IV веков до н. э. из частных коллекций // Ювелирное искусство и материальная культура: Тез. докл. участников 13-го коллоквиума. — СПб., 2004. — С. 95—98.

- Стоянов Р.В.* Античные ювелирные изделия V—IV вв. до н. э. из частных коллекций // Сугдейский сборник / Под ред. Н.М. Куковальской. — Киев; Судак, 2004а. — С. 460—466.
- Тонкова М.* Накити с полихромне украса от V—I вв. пр. Хр. от Тракия // Известия на Народния Музей Бургас. — Бургас, 2002. — Т. 4.
- Трейстер М.Ю.* О ювелирных изделиях из Ногайчинского кургана // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 182—202.
- Уильямс Д. Огден Д.* Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V—IV века до н. э. — Л., 1995.
- Флеров В.С.* Найдено на аукционе «Christie». Роль эксперта в торговле древностями // РА. — 2004. — № 2. — С. 115—122.
- Шелов Д.Б.* Некрополь Танаиса // МИА. — 1961. — № 98.
- Allason-Jones L.* Ear-Rings in Roman Britain. BAR British Series 201. — Oxford, 1989.
- Amandry P.* Collection Hélipe Stathatos I: Les bijoux antiques. — Strasbourg, 1953.
- Amandry P.* Collection Hélipe Stathatos III: Objets antique et byzantins. — Strasbourg, 1963.
- Amandry P.* Rez.: *Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander // Amer. J. of Archaeology. — 1967. — 71. — P. 202—205.
- Antiken* Auktion 213 am 14. Februar 2001. — München, 2001.
- Antiken* Auktion 219 am 20. Februar 2002. — München, 2002.
- Axmann U.* Hellenistische Schmuckmedaillons. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert—Ludwigs. — Berlin: Univ. Freiburg i. Br., 1986.
- Becatti G.* Oreficerie antiche dalle minoiche alle barbariche. — Roma, 1955.
- Breglia L.* Catalogo delle oreficerie del Museo Nazionale di Napoli. — Roma, 1941.
- Caroll D.L.* Ancient and Exotic Jewelry in the Museum's Collections // The Museum. N.S. — 1967. — P. 1—32.
- Caroll D.L.* Drawn Wire and the Identification of Forgeries in Ancient Jewelry // Amer. J. of Archaeology. — 1970. — 74. — P. 401.
- Caroll D.L.* Wire Drawing in Antiquity // Amer. J. of Archaeology. — 1972. — 76. — P. 321—323.
- Christie's Auction.* 5 July 1995. — London, 1995. — № 129—133.
- Christie's Auction.* 5 December 2001. — New York, 2001. — № 62, 70, 92—97, 129, 132, 140—141.
- Christie's Auction.* 11 December 2003. — New York, 2003. — № 381, 382, 445.
- Christie's Auction.* 11 December 2003. — New York, 2003a. — № 445.
- Coche de la Ferté E.* Les bijoux antiques. — Paris, 1956.
- Davidson P., Oliver A.* Ancient Greek and Roman Gold Jewelry in the Brooklyn Museum. — Brooklyn, 1984.
- Deppert-Lippitz B.* Griechischer Goldschmuck. — Mainz, 1985.
- Dimitrova M.* Boucles d'oreilles a tkte de lion de l'époque Hellénistique // Археология. — № 3. — С. 1—14.
- Forbes R.J.* Studies in Ancient Technology. — Leiden, 1964. — Vol. 8.
- Fröhner W.* La collection Tyszkiewicz. Choix de monuments antiques avec texte explicative. — Munich, 1892.
- Giardino L.* Via Umbria — Tomba 68 o dell' «orapho» // Da Leukania a Lukania. La Lukania centro orientale fra Pirro e i Giulio-Claudii. — Rome, 1992. — P. 152—168.
- Gli Ori di Taranto in Eta Ellenistica.* Exhibition catalogue. — Milan, 1984.
- Greifenhagen A.* Rez.: *Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander // Gnomon. — 1968. — S. 695—699.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. I. Fundgruppen. — Berlin, 1970.
- Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. II. Einzelfunde. — Berlin, 1975.
- Hackens T., Lévy E.* Trésor Hellénistique trouvé a Délos en 1964 // Bull. Corresp. Hellénistique. — 1965. — 89. — P. 503—566.
- Hadaczek K.* Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker. — Vienna, 1903.
- Heilmeyer W.-D.* Adolf Greifenhagen // Gnomon. — 1989. — 61. — S. 574.
- Higgins R.A.* Greek and Roman Jewellery. — London, 1961.
- Higgins R.A.* Greek and Roman Jewellery. 2nd revised ed. — Berkeley; Los Angeles, 1980.
- Hoffmann H.* Greek Gold Reconsidered // Amer. J. Archaeology. — 1969. — 73. — P. 449—450.
- Hoffmann H., Davidson P.* Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander. — New York: The Brooklyn Museum Exhibition Catalogue, 1965.
- Johns C., Potter T.* The Thetford Treasure: Roman Jewellery and Silver. — London, 1983.
- Lévy E.* Nouveaux bijoux a Délos // Bull. Correspondence Hellénistique. — 1965. — 92. — P. 523—539.
- Loboda I.I., Puzdrovskij A.E., Zajcev Ju.P.* Prunkbestattungen des 1. Jh.n.Chr. in der Nekropole Ust'-Alma auf der Krim // Eurasia Antiqua. — 2002. — 8. — P. 295—346.
- Maric Z.* The Hoard Found at the Illyrian Town of Daors ... (the 2nd Century BC) // Glasnik Zemajskoga Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arheologija. — 1978. — 33. — P. 23—113.
- Marshall F.N.* Catalogue of Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of antiquities. — London: British Museum, 1907.

- Marshall F.N.* Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities. — London: British Museum, 1911.
- Miller S.G.* Two Groups of Thessalian Gold. — Berkeley; Los Angeles: Univer. of California Studies in Classical Antiquity, 1979. — B. 18.
- Miller S.G.* The So-called Palaikastro Treasure // *Amer. J. Archaeology*. — 1979a. — **83**. — P. 175—191.
- Miller S.G.* Rez.: M. Pfrommer. Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks. Tübingen, 1990 // *Amer. J. Archaeology* — 1993. — **97**. — P. 580.
- Miller S.G.* New Developments in the Archaeology of Northern Greek Jewelry // A. Calinescu (Ed.) *Ancient Jewelry and Archaeology*. — Bloomington; Indianapolis, 1996. — P. 35—44.
- Ogden J.* Jewellery of the Ancient World. — London, 1982.
- Ogden J.* Classical Gold Wire: Some Aspects of its Manufacture and Use // *Classical Gold Jewellery and the Classical Tradition. Papers in Honour of R.A. Higgins: Jewellery Studies*. — 1991. — **5**. — P. 97.
- Papapostolou I.A.* Kosmaemata Patron kai Dymaes // *Arkhaiologikae Ephemeris*. — 1992. — Vol. 129 (1990). — P. 83—139.
- Pfeiler (Deppert-Lippitz) B.* Römischer Goldschmuck des ersten und zweiten Jahrhunderts n. Chr. nach datierten Funden. — Mainz, 1970.
- Pfrommer M.* Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks. — Tübingen, 1990.
- Pollak L.* Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr. Excellenz A.J. von Nelidow. — Leipzig, 1903.
- Reinach S.* Antiquités du Bosphore Cimmerien réédités avec un commentaire nouveau et un index général des comptes rendus. — Paris, 1892.
- Ridder A. de.* Collection de Clercq VII: Le bijoux et le pierres gravées I: Le bijoux. — Paris, 1911.
- Ridder A. de.* Musée du Louvre, Département des Antiquités Grecques et Romaines, Catalogue sommaire des bijoux antiques. — Paris, 1924.
- Riha E.* Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975. — Augst, 1994.
- Rosenberg M.* Eine seltene Granulationsarbeit // *M.f.K.* XI, 1. 1915. — S. 15—16.
- Rosenberg M.* Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. — Frankfurt a/M, 1921.
- Rudolf W. A.* Golden Legacy: Ancient Jewelry from the Burton Y. Berry collection. — Bloomington; Indianapolis, 1995. — P. 103—105.
- Rudolf W.* Toward a Historiography of Jewelry Research // A. Calinescu (Ed.) *Ancient Jewelry and Archaeology*. — Bloomington; Indianapolis, 1996. — P. 23.
- Ruxer M.S.* Historia naszyinika greckiego. I. — Poznac, 1938.
- Ruxer M.S., Kubczak J.* Historja naszyinika greckiego. — Warszawa; Poznan, 1972.
- Segall B.* Museum Benaki. Katalog der Goldschmiede-Arbeiten. — Athens, 1938.
- Siebert G.* L'Olot de Bijoux, L'Olot des Bronzes, La Maison de Sceaux. I. Topographie et Architecture // *Exploration archéologique de Délos*. — Paris, 2001. — Fasc. 38.
- Sotheby's Antiquities.* June 12, 2003. — New York, 2003. — № 150.
- Swadding, J., Oddy, A., Meeks N.* Etruscan and Other Early Gold Wire from Italy // *Classical Gold Jewellery and the Classical Tradition. Papers in Honour of R.A. Higgins: Jewellery Studies*. — 1991. — **5**. — P. 12—14.
- Tonkova M.* L'Orfèverie en Thrace aux V—IV s. av. J.-C. Gisements d'or et d'argent, ateliers, parures // *Thasos. Matières premières et technologie de la préhistoire à nos jours*. — Thasos; Liménaria, 1995. — P. 185—194.
- Treasures from the South of Italy. Greeks and Indigeneous People in Basilicata*. — Milano, 1999. — P. 96.
- Treister M.* Bronze Matrices from the George Ortiz Collection // A. Calinescu (Ed.) *Ancient Jewelry and Archaeology*. — Bloomington; Indianapolis, 1996. — P. 172—184.
- Treister M.* Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics. — Leiden; Boston; Köln, 2001.
- Treister M.* Late Hellenistic Bosporan Polychrome Style and its Relation to the Jewellery of Roman Syria (Kuban Brooches and Related Forms) // *Silk Road*. — Kamakura, 2002. — P. 44—45.
- Treister M.* Jewellery and Related Finds from a Rich 1st Century A.D. Sarmatian Burial from the Crimea // *East and West*. — 2002a — N 2. — P. 357—392.
- Treister M.* Cloisonné Decoration in the Gold Work of the North Pontic Area in the Late Hellenistic — Early Imperial Periods // *Archaeometallurgy in Europe. Proceed. of the Int. Conf. 24—26 Sept. 2003*. — Milan, 2003. — P. 295—304.
- Treister M.* Gold Vessels, Perfume Flasks and Pyxides from Sarmatia // C.J. Tuplin (Ed.) *Pontus and the Outside World. Studies in Black Sea History, Historiography and Archaeology*. — Leiden; Boston, 2004. — P. 131—194.
- Williams C.R.* The New York Historical Society. Catalogue of Egyptian Antiquities. — New York, 1924.
- Wolters J.* Die Granulation. Geschichte und Technik einer alten Goldschmiedekunst. — Munich, 1983.
- Zahn R.* Sammlung Baurat Schiller. — Berlin, 1929.
- Zahn R.* Zur hellenistischen Schmuckkunst. Schumacher-Festschrift. — Mainz, 1930.
- Zahn R.* Ausstellung von Schmuckarbeiten aus Edelmetall aus den Staatlichen Museen zu Berlin. — Berlin, 1932.

Одержано 04.08.2005

В.И. Мордвинцева

ИЗУЧЕНИЕ ЮВЕЛИРНОГО ДЕЛА ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО И РАННЕРОМАНСКОГО ВРЕМЕНИ В ЗАРУБЕЖНОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В работе представлен историографический обзор исследований, посвященных различным аспектам изучения ювелирного дела эллинистического и раннеримского времени, в том числе типологии ювелирных украшений, их хронологии, технике изготовления. На первом этапе (до 50-х гг. XX в.) происходило формирование подходов к исследованию этой категории материала, была построена общая хронологическая модель развития ювелирного дела античности, публиковались частные и музейные коллекции. На втором этапе (после 50-х гг. XX в.) появляются обобщающие работы по истории ювелирного дела.

В результате накопления материала, найденного в археологическом контексте, появилась необходимость его ранжирования при обработке данных. Приоритетное место в исследованиях по древним ювелирным украшениям должны занимать предметы, найденные в комплексах профессиональными археологами. Беспаспортные вещи могут использоваться в научных построениях только как дополнительный материал, предварительно подвергнувшись доскональному критическому анализу.

V.I. Mordvintseva

STUDY OF JEWELRY-MAKING OF THE HELLENISTIC AND EARLY ROMAN PERIODS IN FOREIGN AND HOME HISTORIOGRAPHY

The article presents a historiographic review of the Hellenistic and Early Roman jewelry research including its typology, chronology and manufacturing in the foreign academic literature and that of countries of the former Soviet Union. At the first stage (until 1950-s) approaches to jewellery studies were formed, general chronological model was created and many of public and private collections were published, often being of unknown origin. At the second stage (after 1950-s) resumptive works on the history of jewellery and first scientific catalogues of museum collections appeared, studies of ancient metallurgy and craftsmanship were published.

As a result of accumulation of materials discovered within archaeological context it became necessary to range them when processing the data. The artifacts uncovered within assemblages by professional archaeologists should be regarded for the study first-hand. Officially unregistered items could be used in scientific work only after thorough critical analysis and only as supplementary materials.

В.М. Зубар

ЧАС ТА ОБСТАВИНИ БУДІВНИЦТВА КОМПЛЕКСУ ЗАХІДНОЇ БАЗИЛИКИ ХЕРСОНЕСА-ХЕРСОНА¹

Статтю присвячено аналізу хронології та інтерпретації поховальних і культових споруд пізньоантичного та ранньосередньовічного часу, відкритих у Північно-Західній частині Херсонеського городища.

У монографії, присвяченій історії і пам'яткам ранньосередньовічного Херсонеса-Херсона, А.Л. Якобсон зазначав, що померлих у той час ховали здебільшого на території колишнього античного некрополя на південь від міста, на західному березі Карантинної бухти та поблизу Заміського храму. Причому територію біля цього храму вважали «святою», через що тут переважно і ховали представників християнської громади Херсонеса-Херсона. А.Л. Якобсон висловив припущення, що зменшення кількості ранньосередньовічних поховань порівняно з попереднім часом, імовірно, слід пояснювати несприятливими умовами, що склалися навколо міста, хоча й не наполягав на цьому (Якобсон 1959, с. 250—251).

Відомі на той час матеріали розкопок херсонеського некрополя начебто підтверджували такі висновки. Але роботи, проведені на території Західного некрополя Херсонеса-Херсона

тут і далі наводимо подвійну назву міста, тому що протягом IV—VI ст. відбувалася поступова заміна античної назви «Херсонес» на середньовічну «Херсон» (докладніше див.: Храпунов 2004, с. 538—544).

¹ Тут і далі наводимо подвійну назву міста, тому що протягом IV—VI ст. відбувалася поступова заміна античної назви «Херсонес» на середньовічну «Херсон» (докладніше див.: Храпунов 2004, с. 538—544).

© В.М. ЗУБАР, 2006